

MAGDALENA LACHOWICZ

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

ORCID: 0000-0003-0343-0738

W cieniu GUŁagu. Narracja o represjach w Federacji Rosyjskiej w perspektywie współczesnej

In the shadow of the Gulag: The narrative about repression in the Russian Federation from a contemporary perspective

The purpose of this article is to analyse the change in the policy of the Russian authorities regarding the assessment of Stalinist repression and its effectiveness in Russian society. There are two dominant processes: on the one hand, repression is commemorated in public space and, on the other hand, compromising issues from the Stalinist period disappear from public debate and public awareness. The historical debate in Russia has been limited by changes in Russian law. While the percentage of people considering Stalinist repression to have been a historical necessity has increased, the number of those who recognise the state's responsibility for carrying out mass political repression has decreased. There have been changes in historical policy and in institutions responsible for the narrative of repression. Therefore, the role of non-profit and non-governmental organisations in conducting research and projects popularising the truth about political repression in the former USSR has increased.

Keywords: mass repression in the USSR, Gulag, narrative in public space, historical policy of the Russian Federation, the "Memorial" Association

Słowa kluczowe: masowe represje w ZSRR, GUŁag, narracja w przestrzeni publicznej, historyczna polityka Federacji Rosyjskiej, Stowarzyszenie „Memorial”

W artykule zostały poddane analizie decyzje podjęte przez władze rosyjskie dotyczące oceny represji stalinowskich oraz ich skuteczność wobec rosyjskiego społeczeństwa. Represje stalinowskie w Rosji są tematem znanym, jednak przez niektórych, a szczególnie młode pokolenie, niedostrzeganym. Jest to związane ze zmianą rosyjskiej przestrzeni upamiętniania, która wiąże się z dwoma

procesami. Pozytywne elementy zmiany przybierają formę materialną w postaci większej liczby tablic pamiątkowych lub pomników związanych z represjami, a także symboliczną – w formie obchodów rocznicowych, projektów społecznych, ceremoniałów, organizacji publicznych zgromadzeń, często w miejscach pamięci, cmentarzach czy byłych obozach. Dodatkowo realizowane są projekty z zakresu humanistyki cyfrowej tzw. *public history* (wirtualne mapy, muzea, archiwa cyfrowe)¹. Te kulturowe formy upamiętniania łączą różnorodne media i dziedziny kultury. Powstają projekty oddolne, jak akcje „Ostatni adres”² i „Przywracanie imion”³, które wyznaczają trend oddawania „imion” (godności)/pamięci bezimiennym indywidualnym ofiarom sowieckiego terroru i wprowadzają pamięć o nich w przestrzeń rosyjskich miast. Opublikowano również liczne księgi pamięci zawierające listy osób represjonowanych, przygotowywano wystawy w muzeach i w przestrzeni publicznej. W dziedzinie naukowej nastąpił rozwój badań poświęconych historii wykluczonych oraz przemianom kultury historycznej związanej z traumą GUŁagu, wojny, głodu i Zagłady.

Równoległe jednak pojawia się zjawisko negatywne, wynikające z wypierania niewygodnej dla władzy historii o represjach stalinowskich. Z debaty publicznej i świadomości społecznej znikają kompromitujące sprawy z okresu stalinowskiego. W 2014 r. prezydent Federacji Rosyjskiej podpisał ustawę o przeciwdziałaniu „rehabilitacji nazizmu” oraz zmiany w kodeksie karnym. Wprowadzono odpowiedzialność karną za rozpowszechnianie kłamliwych stwierdzeń o działalności ZSRR w czasie II wojny światowej i zaprzeczanie faktom ustalonym przez Trybunał Norymberski⁴. Dlatego stwierdzenie Marty

1 Między innymi: muzeum Gulag.online, mapa obozów GUŁagu (na podstawie bazy danych „Sistema ispravitel’no-trudovyh lagerej v SSSR”), dostępny w internecie [dostęp: 20 IV 2019]: <<http://www.gulag.online/?locale=pl>>.

2 „Poslednij adres”, od 2014 r. z inicjatywy Sergieja Parchomienki i Arsienija Rogińskiego zainspirowanych niemiecką akcją upamiętniającą ofiary Holocaustu „Stolpersteine”. Rosyjska akcja polega na umieszczaniu niewielkich metalowych tabliczek na murach domów mieszkalnych, w których zamieszkiwały ofiary represji i metaforyczne „oddanie im imion”. Tabliczka zawsze zaczyna się zwrotem: „tutaj mieszkał”; następnie pada nazwisko dawnego lokatora, jego zawód i kilka dat: urodzenia, aresztowania, śmierci i rehabilitacji. Akcja przeprowadzana jest także na Ukrainie, w Gruzji, Mołdawii; szerzej: dostępne w internecie [dostęp: 25 IV 2019]: <<https://www.poslednyadres.ru/>>.

3 „Vozvrašenie imën”, od 2007 r. ogólnorosyjska akcja obywatelska upamiętniająca ofiary represji politycznych zorganizowana przez międzynarodowe Stowarzyszenie „Memorial”, przeprowadzana 29 X od 10 rano do 10 wieczorem; szerzej: dostępne w internecie [dostęp: 19 IV 2019]: <<https://october29.ru/>>.

4 Oryginał Zakonoprojekt Nr 197582-5 „O vnesenii izmenenij v Ugolovnyj Kodeks Rossijskoj Federacii i v stat’û 151 Ugolovno-processual’nogo kodeksa Rossijskoj Federacii (po voprosu ustanovleniâ ugolovnoj otvetstvennosti za posâgatel’svo na istoričeskuû pamât’ v otnošenii sobytij, imevših mesto v period Vtoroj mirovoj vojny)”, dostępny

Tomczak dotyczące Holocaustu można zastosować wobec doświadczeń rosyjskich, w których GUŁag przestał być sferą lęków społecznych, a stał się polem gry o władzę (w znaczeniu symbolicznym)⁵. Aktorami są tutaj zarówno społeczności lokalne, organizacje i inicjatywy obywatelskie, które dążą do realizacji partykularnych celów, jak i przedstawiciele władzy, działający w imię regionów, lecz i własnych korzyści. Zanika w tej grze nadrzędny cel historii ratowniczej, czyli zachowanie lokalnego dziedzictwa na potrzeby miejscowej ludności i uwypuklenie tylko tych obrazów przeszłości, które pomogłyby zażegnać antagonizmy⁶.

Zmiana społecznej oceny represji Józefa Stalina

Debatę historyczną w Rosji ograniczyły zmiany w prawie rosyjskim, działalność mediów oraz instytucji państwowych, które efektywnie kreowały obraz Józefa Stalina jako „wodza narodu”. Jednocześnie rosła liczba nowych pomników sowieckiego przywódcy, często z inicjatywy oddolnej, jak np. w Penzie, w Surgucie. Według badań Centrum Lewady z 2017 r. około 40 proc. ankietowanych Rosjan popierała stawianie pomników upamiętniających Józefa Stalina, przeciwnych było 38 proc., a 23 proc. nie miało żadnego stanowiska w tej sprawie. Jeszcze w 2005 r. przeciwnych upamiętnianiu Stalina było 53 proc. badanych, 12 proc. zaś nie zajmowało stanowiska⁷. Wyraźnie także wzrósł odsetek osób uznających represje za historyczną konieczność, a zmalał tych, którzy uznają odpowiedzialność państwa za przeprowadzenie masowych represji politycznych. Obniżył się także odsetek osób, które za prawdziwą uznają tezę o skierowaniu represji przeciwko całemu narodowi – z 53 proc. w 2007 r. do 41 proc. w 2017 r.; co więcej – 22 proc. respondentów uważa, że represje były związane z „czyszczeniami” w partii komunistycznej i dotyczyły głównie „przywódców politycznych”; 11 proc. respondentów stwierdziło, że

w internecie [dostęp: 1 XI 2019]: <[http://asozd2.duma.gov.ru/main.nsf/\(Spravka\)?OpenAgent&RN=197582-5&11](http://asozd2.duma.gov.ru/main.nsf/(Spravka)?OpenAgent&RN=197582-5&11)>; ustawa 5 V 2014, dostępna w internecie [dostęp: 1 XI 2019]: <<http://publication.pravo.gov.ru/Document/View/0001201405050051>>.

5 M. Tomczak, *Złoto i dzieci. Polski horror ratowniczy*, [w:] *Historie i narracje. Od historii lokalnej do opowieści postantropocentrycznej*, red. R. Makarska, Kraków 2019, s. 16–17.

6 E. Domańska, *Historia ratownicza*, „Teksty Drugie” 2014, nr 5, s. 12–26.

7 L. Gudkov, *Bol'soj terror i repressii*, Levada [online], 7 IX 2017 [dostęp: 20 III 2019], dostępny w internecie: <<https://www.levada.ru/2017/09/07/16561/>>. Badanie przeprowadzone przez Centrum Lewady w dniach 18–22 VIII 2017 na reprezentatywnej grupie ludności miejskiej i wiejskiej (1600 osób) w wieku od 18 lat, w 137 jednostkach administracyjnych z 48 regionów kraju (indywidualny wywiad w domu respondenta).

represje dotyczyły głównie prawdziwych wrogów ludu, a 6 proc. Rosjan daje wiarę temu, że represje stalinowskie to mit, który został wykreowany przez środki masowego przekazu, ponadto 37 proc. respondentów uważało, że „porównywanie ZSRR i nazistowskich Niemiec, Stalina i Hitlera jest całkowicie niedopuszczalne”. Odpowiednio wypowiedziało się 27 proc. i 25 proc. tych, którzy uważają, że oba reżimy mają wiele wspólnego, oraz tych, którzy nie dostrzegają niczego wspólnego⁸.

Zdaniem socjologa Lwa Gudkova zbiorowa pamięć w Rosji wciąż zachowuje ślady strachu przed irracjonalizmem terroru w latach 1930–1950, ale świadomość masowa nie jest w stanie oprzeć się procesowi gloryfikacji Stalina⁹. W ostatnich latach nastąpił wzrost atrakcyjności i znaczenia dyktatora, który stał się jednym z symboli wielkiej potęgi – zwycięstwa narodu radzieckiego w Wielkiej Wojnie Ojczyźnianej. Zdaniem Gudkova historycznej amnezji sprzyja dwuznaczna, moralnie wątpliwa „polityka pamięci” rosyjskich przywódców łącząca mitologizację sowieckiej przeszłości z ukrytym uzasadnieniem zbrodni popełnianych przez państwo lub przynajmniej chęć pomniejszania ich znaczenia i skali. W efekcie dominuje społeczna niezdolność do moralnej i politycznej oceny działalności, a także osobowości Stalina, oraz brak autorytetów w rosyjskim społeczeństwie¹⁰.

Narracja o najważniejszym elemencie represji stalinowskich, czyli systemie obozów pracy GUŁag, poddawana jest modyfikacji. Status poszczególnych regionalnych muzeów podlega naciskom administracyjnym. Rosyjskie władze stosują wymazywanie represyjne (*repressive erasure*), które zgodnie z klasyfikacją typów zapomnienia Paula Connerton¹¹ oznacza politykę usuwania z oficjalnej narracji i przestrzeni publicznej niewygodnych wydarzeń i postaci. Jest to instrument charakterystyczny dla reżimów totalitarnych, który pada na podatny grunt postsowieckiego społeczeństwa. Gudkov stawia tezę o prymitywizacji masowej świadomości i wyobrażeń obywateli o rzeczywistości i instytucjach społecznych w ramach recydywy totalitaryzmu¹².

8 Tamże.

9 Tamże.

10 Tamże.

11 Szerzej o siedmiu typach zapomnienia zob. P. Connerton, *Seven types of forgetting*, „Memory Studies” 2008, No. 1 (1), s. 59–71.

12 L. Gudkov, *Graždanskoe prosveshienie. Negativnaâ mobilizaciâ i problema morali* [online], 4 X 2015 [dostęp: 10 XI 2019], dostępny w internecie: <<https://7x7-journal.ru/articles/2015/10/04/grazhdanskoe-prosveshenie-lev-gudkov-negativnaya-mobilizaciya-i-problema-morali>>; L. Gudkov, *Putinskij recidiv totalitarizma*, dostępny w internecie [dostęp: 1 XI 2019]: <https://carnegieendowment.org/files/ProEtContra_63_129-147.pdf>.

W Rosji wytwarza się rodzaj społecznego paktu między władzą a aktorami społecznymi, który opiera się na zapomnieniu preskryptywnym (*prescriptive forgetting*), czyli wielostronnej zgodzie na kompromis milczenia i niepamięci jako warunku koniecznym do budowania przyszłości¹³.

Realnym zagrożeniem ze strony państwa są represje wobec organizacji społecznych obrońców praw człowieka i pamięci represjonowanych. Następuje ich publiczna stygmatyzacja przez nadanie im statusu tzw. agenta zagranicznego. Władze od 2012 r., na mocy ustaw o organizacjach niekomercyjnych realizujących funkcje zagranicznego agenta¹⁴, o organizacjach niepożądanym¹⁵ i tzw. Pakietu Jarowej, ograniczyły działalność trzeciego sektora – niezależnych mediów i niezależnych kanałów informacyjnych. Do 2019 r. na liście agentów zagranicznych znalazło się aż siedem organizacji Międzynarodowego Stowarzyszenia „Memorial”¹⁶. W praktyce oznacza to np. uniemożliwienie uzyskania finansowania w ramach rosyjskich funduszy grantowych, znaczne ograniczenie swobody działalności, podwyższone standardy kontroli administracyjnej i skarbowej, m.in. konieczność przeprowadzania dodatkowych audytów zewnętrznych, a także wysokie kary pieniężne.

13 P. Connerton, *Seven types...*, s. 59–71.

14 Federal’nyj zakon ot 20 iülâ 2012 g. N 121–Φ3 „O vnesenii izmenenij v otdel’nye zakonodatel’nye akty Rossijskoj Federacii v časti regulirovaniâ deâtel’nosti nekommerčeskikh organizacij, vypolnâûših funkcii inostrannogo agenta”, dostępny w internecie [dostęp: 23 IV 2019]: <<https://rg.ru/2012/07/23/nko-dok.html>>.

15 Ustawa wskazuje, że zagraniczne organizacje non-profit mogą stanowić zagrożenie dla podstaw systemu konstytucyjnego Federacji Rosyjskiej, zdolności obronnych kraju lub bezpieczeństwa państwa i być uznane za niepożądane na terytorium Federacji Rosyjskiej. Zob. Federal’nyj zakon ot 23 V 2015 Nr 129–FZ „O vnesenii izmenenij v otdel’nye zakonodatel’nye akty Rossijskoj Federacii”, dostępna w internecie [dostęp: 20 VI 2019]: <<http://publication.pravo.gov.ru/Document/View/0001201505230001?index=0&rangeSize=1>>.

16 Mežregional’naâ obšestvennaâ organizaciâ Pravozašitnyj Centr „Memorial” z Moskwy od 21 VII 2014; Mežregional’naâ obšestvennaâ organizaciâ Informacionno-prosvetitel’skij centr „Memorial” z Jekaterynburga od 16 I 2015; Komi regional’naâ obšestvennaâ organizaciâ „Komissîâ po zašite prav čeloveka «Memorial»” z Syktywkaru od 21 VII 2015; Regional’noe obšestvennoe učreždenie Naučno-informacionnyj centr „MEMORIAL” z Petersburga od 6 XI 2015; Gorodská obšestvennaâ organizaciâ „Ekaterinburgskoe obšestvo «MEMORIAL»” z Jekaterynburga od 30 XII 2015 (rozwiązana); Gorodská obšestvennaâ organizaciâ „Râzanskoe istoriko-prosvetitel’skoe i pravozašitnoe obšestvo „Memorial” (Râzanskij Memorial) z Riazania od 1 II 2016; Meždunarodnaâ obšestvennaâ organizaciâ „Meždunarodnoe istoriko-prosvetitel’skoe, blagotvoritel’noe i pravozašitnoe obšestvo «Memorial» z Moskwy od 4 X 2016; dane z informacyjnego portalu Ministerstwa Sprawiedliwości FR z dnia 14 XI 2019, dostępny w internecie [dostęp: 14 XI 2019]: <<http://unro.minjust.ru/NKOForeignAgent.aspx>>.

Ewolucja norm prawa wobec kwestii osób represjonowanych w systemie GUŁagu

Rehabilitacja ofiar stalinowskich represji rozpoczęła się w 1953 r. i można ją podzielić na trzy etapy: 1) okres odwilży (1953–1965), 2) okres pierestrojki (1985–1991), 3) okres postsowiecki od 1991 do dzisiaj¹⁷. Stowarzyszenie „Memoriał” podaje, że w latach 1991–2014 zrehabilitowano 3 510 818 osób, a także uznano za poddanych represjom politycznym i zrehabilitowano 264 085 osób (dzieci osób represjonowanych)¹⁸. Proces rehabilitacji w Rosji nie został ukończony.

Dokładne statystyki ukazujące liczbę ofiar reżimu komunistycznego w ZSRR nie istnieją. Po pierwsze brakuje wiarygodnych materiałów dokumentalnych z okresu stalinowskiego. Po drugie w dyskusji naukowej rozważana i konsultowana jest sama definicja „ofiary reżimu”. Masowe represje w Rosji według różnych źródeł objęły od około 2–3 milionów do 40–50 milionów osób¹⁹. „Memoriał” w Moskwie przeprowadził badania, które miały

17 E. Žemkova, A. Roginskij, *Meżdu sočuvstviiem i ravnodušiem – reabilitaciâ žertv sovetskikh repressij*, Moskwa 2016, s. 10–18; P.I. Dätlenko, *Reabilitaciâ žertv stalinskih repressij v Rossijskoj Federacii: predvaritel'nye itogi, ètapy, dostiżeniâ i problemy*, [w:] „Vestnik Volżskiego universiteta im. V.N.Tatiševa” 2011, UDK 94(47), BBK 63.3(2) 622–624; *Reabilitaciâ i pamât'. Otnożenie k žertvam sovetskikh političeskikh repressij v stranah byvszego SSSR*, red. A. Roginskij, A. Daniël', L. Eremina, E. Žemkova, T. Kasatkina, N. Ohotin, Â. Račinskij, Moskwa 2016.

18 *Vektory vzaimodejstviâ graždanskogo obščestva i sovremennogo gosudarstva*, red. K. E. Sigalov, Ŭ. M. Sarančuk, P. S. Seleznev, Moskwa 2018, s. 208.

19 Są to dane niepełne, a zestawienie jedynie poglądowe. Informacje na temat liczby represjonowanych są często oparte na niehistorycznych źródłach. W drugim tomie *Archipelagu GUŁag* Aleksander Sołżenicyn podawał liczbę 66,7 mln ofiar. Zdaniem Roja A. Miedwediewa liczba ofiar sięga 40 mln. Zob. R. A. Medvedev, *Tragičeskaâ statistika*, „Argumenty i fakty” 1989, 4–10 II, nr 5, s. 7. Źródła naukowe podają rozbieżne dane. Zob. szerzej m.in.: liczba ofiar od 1935 r. do lipca 1941 r. – 19 mln 840 tys. osób, w tym 7 mln rozstrzelanych. Zob. G. S. Pomeranc, *Gosudarstvennââ tajna pensionerki*, „Novyj mir” 2002, nr 5, s. 142–143; G. R. A. Conquest podaje liczbę 25–30 mln więźniów GUŁagu, w tym 1 mln ofiar śmiertelnych w okresie między 1937–1939, 2 mln ofiar śmierci głodowej. Zob. D. R. Konkvest, *Žatva skorbi. Sovetskaâ kollektivizaciâ i terror golodom*, Londyn 1988; J. G. Diadkin wskazał liczbę 3 do 3,4 mln ofiar śmiertelnych systemu od 1937 r. do 1940 r. i 31 do 34 mln w okresie 1941–1949. Zob. S. Maksudov, *Poteri naseleniâ SSSR v gody kollektivizacii*, posleslovie I. G. Dâd'kina, [w:] *Zven'â. Istoričeskij al'manah*, Moskwa–Petersburg 1991, wyd. 1, s. 71, 107, 111; Aleksander Jakowlew podaje: od 1921 do 1953 r. aresztowano 5 951 364 osoby, w tym osądzono w procesach sądowych 4 060 306. Od 1936 do 1961 r. na podstawie kryterium narodowego represjonowano ponad 3,5 mln obywateli. Liczba osadzonych w obozach, w tym ofiar śmiertelnych, sięga 20–25 mln. Zob. A. N. Ākovlev, *Sumerki*, Moskwa 2005, s. 26, 217–222; dane odnoszące się m.in. do sowieckich spisów ludności i danych sądowych

oszacować prawdopodobną liczbę ofiar masowych represji z uwzględnieniem dwóch czynników: skali represji w tzw. porządku indywidualnym i skali represji administracyjnych²⁰. Łączna liczba ofiar podlegających ustawie o rehabilitacji obejmuje 11–11,5 mln osób byłego terytorium ZSRR, przy czym 4,7 do 5 mln podlegało represjom w trybie indywidualnym, a około 5,8 mln osób – kategorii administracyjnej²¹. W wirtualnej bazie „Ofiary politycznego terroru w ZSRR”, prowadzonej przez Stowarzyszenie w celu systematyzacji danych personalnych osób represjonowanych, znajduje się aktualnie ponad 3 mln rekordów²².

Pierwsze istotne akty ustawodawcze dotyczące rehabilitacji obywateli ZSRR wprowadzono na przełomie lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XX w. Uchylono 16 I 1989, Dekretem Prezydium Rady Najwyższej ZSRR *O dodatkowych środkach przywrócenia sprawiedliwości w stosunku do ofiar represji z lat 30. i 40. oraz początku lat 50.*, pozasądowe decyzje

podają znacznie niższe liczby – 3 mln 777 tys. osądzonych w latach 1921–1954 r. Zob. V.N. Zemskov, *Zaključennnye, specposelency, ssyl' nopouloselency, ssyl' nye i vyslannnye (Statistiko-geograficeskij aspekt)*, [w:] „Istoriâ SSSR” 1991, nr 5, s. 152–153. Arsienij Rogiński podczas międzynarodowej konferencji w Paryżu podał liczbę 5 mln postępowań karnych w zakresie represji politycznych w latach 1921–1953 (możliwość wielokrotnych wyroków), 7 mln deportowanych. Ogólna liczba sięga zatem 11,5 do 12,5 mln ofiar represji politycznych z wyłączeniem ofiar wojny domowej, głodu w latach 1921–1922, 1932–1933, 1946–1947, emigrantów politycznych, wywłaszczonych i innych kategorii obywateli poddanych dyskryminacji politycznej, społecznej, etnicznej czy religijnej po 1917 r. Zob. S.A. Kropačev, *Meždunarodnaâ naučnaâ konferenciâ v Parizie o stalinskom „bol'shom terrore”*, [w:] „Rossijskaâ istoriâ” 2009, nr 1, s. 206–213, S.A. Kropačev, *Masštaby demograficeskich poter' SSSR. Načalo 1930-h – seredina 1940-h godov*, [w:] *Problemy otečestvennoj istorii i istoriografii*, Krasnodar 2010, s. 61–62.

20 E. Žemkova, A. Roginskij, *Meždu sočuvstviem...*, s. 5; Zob. także: E. Žemkova, *Masšta-by sovetskogo političeskogo terrora*, Moskwa 2016.

21 Dane statystyczne: dostępne w internecie [dostęp: 14 IV 2019]: <<https://www.memo.ru/ru-ru/history-of-repressions-and-protest/chronology-stat/>>.

22 Baza dostępna w internecie [dostęp: 15 IV 2019]: <<https://base.memo.ru/>>. Projekt „jednolitego publicznie dostępnego zasobu informacyjnego” oprac. zespół „Memoriału” na podstawie opublikowanych *Książ pamięci i nieopublikowanych dostępnych danych*. Od 1998 r. udostępnianych pierwotnie w postaci płyt; pierwsza płyta, wydana w 2001 r., zawierała około 130 tys. nazwisk z 26 regionów byłego ZSRR. Obecna, piąta wersja, zawiera ponad 3 mln 100 tys. rekordów (nazwisk lub rodzin represjonowanych). Niektóre rekordy opisują represje wobec całych rodzin; w innych przypadkach kilka zapisów dotyczących różnych represji jest poświęconych jednej osobie. Po aneksji Krymu w 2014 r., w związku z upamiętnieniem 70. rocznicy Wielkiego Terroru w 2016 r., bazę uzupełniono o informacje biograficzne z *Książ pamięci*: regionu Sachalin, Autonomicznej Republiki Krymu, Republiki Północnej Osetii-Alanii, Kraju Krasnojarskiego, regionu nowosybirskiego, regionu swierdłowski, Kraju Krasnodarskiego. Łączna liczba dodanych nazwisk to około 30 tys. (dane nie zostały umieszczone na płycie). Baza dostępna w internecie [dostęp: 15 IV 2019]: <<http://lists.memo.ru/>>.

tw. trojek i kolegów specjalnych. W przestrzeni publicznej pojawiły się inicjatywy wzniesienia pomników ofiar represji, a także idee opieki nad miejscami pochówku ofiar. Idea prac nad stosunkami międzyetnicznymi i narodowymi w samym ZSRR została zrealizowana dopiero na mocy specjalnego rozporządzenia nr BR-351 z dnia 24 VII 1991 r. zastępcy premiera ZSRR – Bichodżał Rachimowej²³. Tak rozpoczął się proces kreowania struktury centralnego aparatu Państwowego Komitetu ds. Narodowości²⁴.

Lata dziewięćdziesiąte XX w. wyznaczyły kierunek działań w Federacji Rosyjskiej wobec osób represjonowanych; 13 VIII 1990 represje z okresu od połowy lat dwudziestych do lat pięćdziesiątych ubiegłego wieku uznano za niezgodne z prawem, a wszystkim ofiarom represji politycznych przywrócono ich prawa. Następnie 18 X 1991 przyjęto ustawę *O rehabilitacji ofiar represji politycznych*, a dzień 30 października ogłoszono Dniem Pamięci Ofiar Represji Politycznych. Rok później w Rosji powołano komisję ds. przywrócenia praw zrehabilitowanym ofiarom represji politycznych i wydano kolejne akty prawne regulujące kwestie szczegółowe²⁵. Dopiero w 2008 r. ogłoszono rehabilitację członków rodziny carskiej.

Po niezgodnej z prawem międzynarodowym aneksji Krymu przez Rosję, Dekretem Prezydenta Federacji Rosyjskiej z dnia 21 IV 2014, Nr 268 *O środkach rehabilitacji narodów: ormiańskiego, bułgarskiego, greckiego, krymsko-tatarskiego i niemieckiego, a także państwowego wspierania ich odrodzenia i rozwoju*, rozszerzono zasięg procedury o rehabilitacji przedstawiciele

23 Rozporządzenia z 14 XI 1989 i 7 III 1991 uznano za niezgodne z prawem i uchylono represyjne decyzje dotyczące przymusowych przesiedleń narodów. W 1989 r. rozpoczęto masową rehabilitację. Ustalono i ogłoszono lokalizację wielu miejsc masowych grobów, w tym w Kuropatach, Lewaszowie, Kommunarce czy Butowie. Zob. N.F. Bugaj, *Reabilitaciâ repressirovannyh graždan Rossii: (XX – načalo XXI veka)*, Moskwa 2006, s. 139.

24 Tamże. Zob. także: N.F. Bugaj, *Territorial'naâ reabilitaciâ – sostavnaâ čast' reabilitacii narodov Rossii: voprosy teorii i praktiki*, [w:] *Ključevye problemy istorii rossijskich nemecev: Materialy X meždunarodnoj konferencii. 18–21 XI 2003 Moskva*, Moskwa 2004, s. 149–161.

25 Uchwałę Rady Najwyższej Federacji Rosyjskiej z dnia 22 V 1992, Nr 2822-I *O wydarzeniach w Nowoczerkasku w czerwcu 1962 roku*; Dekret Prezydenta Federacji Rosyjskiej z dnia 10 I 1994, Nr 65 *O wydarzeniach w Kronsztadzie wiosną 1921 roku*; Dekret Prezydenta Federacji Rosyjskiej z dnia 24 I 1995, Nr 63 *O przywróceniu praw rosyjskim obywatelom, którzy byli radzieckimi jeńcami wojennymi, i osobom cywilnym repatriowanym podczas Wielkiej Wojny Ojczyźnianej i w okresie powojennym*; Dekret Prezydenta Federacji Rosyjskiej z dnia 14 III 1996, Nr 378 *O środkach rehabilitacji duchowieństwa i wiernych, którzy stali się ofiarami bezpodstawnych represji*; Dekret Prezydenta Federacji Rosyjskiej z dnia 18 VI 1996, Nr 931 *O powstaniach chłopskich w latach 1918–1922*. Zob. szerzej: N.F. Bugaj, *Reabilitaciâ...*, s. 138–182; A.G. Petrov, *Reabilitaciâ žertv političeskich repressij: istoriko-pravovoj analiz*, Niżny Nowogród 2007.

wymienionych narodów²⁶. 15 sierpnia 2015 r. przyjęto nowe zasady na mocy rozporządzenia Dmitrija Miedwiediewa pt. *Koncepcja polityki państwowej w sprawie upamiętnienia ofiar represji politycznych*, która została opracowana na podstawie założeń *Koncepcji długookresowego rozwoju społeczno-gospodarczego Federacji Rosyjskiej na okres do 2020 r.*²⁷

Rola organizacji niekomercyjnych i inicjatyw społecznych

W 2013 r. Stowarzyszenie „Memorial” rekomendowało wprowadzenie zmian do rosyjskiego ustawodawstwa o rehabilitacji ofiar represji politycznych, proponując rozszerzenie kategorii osób podlegających ustawie z 1991 r. W latach 1990–1991 niektóre rodzaje represji nie zostały dookreślone, a efektem wątpliwości prokuratury wobec interpretacji zapisów prawa była odmowa rehabilitacji (przykładem jest kategoria tzw. liszeńców, osób pozbawionych w latach 1918–1936 praw wyborczych). Problemem był brak przepisów pozwalających na rehabilitację w przypadku zaginięcia, czy zniszczenia, dokumentacji sprawy karnej lub dochodzeniowej. Rehabilitacji również nie podlegają ci, którzy popełnili tzw. „zbrodnie przeciw sprawiedliwości” (преступления против правосудия – prestupleniâ protiv pravosudiâ). Tę kategorię stanowili w praktyce pracownicy OGPU, NKWD, MGB, wielu represjonowanych, ale zrehabilitowanych w epoce sowieckiej. Rehabilitacji odmówiono regionalnym liderom, w tym przewodniczącym organów pozasądowych, czyli „trojek” z lat 1937–1938, szefom departamentów aparatu

26 Zob. szerzej: E. Žemkova, A. Roginskij, *Među sočuvstviem...*, s. 1–24; *Vektory vzaimodejstviâ graždanskogo obšestva i sovremennogo gosudarstva*, red. K.E. Sigalov, Ū.M. Sarančuk, P.S. Seleznev, Moskwa 2018.

27 Uwzględniono założenia *Strategii bezpieczeństwa narodowego Federacji Rosyjskiej do 2020 roku*, zatwierdzonej Dekretem Prezydenta Federacji Rosyjskiej z dnia 12 V 2009, Nr 537; *O strategii bezpieczeństwa narodowego Federacji Rosyjskiej do 2020 roku*; *Strategii państwowej polityki narodowościowej Federacji Rosyjskiej na okres do 2025 roku*, zatwierdzonej Dekretem Prezydenta Federacji Rosyjskiej z dnia 19 grudnia 2012 r., Nr 1666; *O strategii państwowej polityki narodowościowej Federacji Rosyjskiej na okres do 2025 roku*, państwowego programu Federacji Rosyjskiej; *Rozwój kultury i turystyki na lata 2013–2020*, zatwierdzonego Uchwałą Rządu Federacji Rosyjskiej z dnia 15 kwietnia 2014 r., Nr 315; noty budżetowej Prezydenta Federacji Rosyjskiej w sprawie polityki budżetowej w latach 2014–2016 i szeregu wystąpień programowych Prezydenta Federacji Rosyjskiej: *Koncepciâ gosudarstvennoj politiki po uvekovečeniû pamâti ŗertv političeskich repressij*, 15 I 2015, Nr 1561-r, Sovet pri Prezidente Rossijskoj Federacii po razvitiû graždanskogo obšestva i pravam čeloveka, dostępne w internecie [dostęp: 20 VI 2019]: <<http://www.president-sovet.ru/documents/read/393/>>. Koncepcja miała być realizowana dwuetapowo w latach: 2015–2016 i 2017–2019.

centralnego OGPU-NKWD, śledczym w sprawach, które nagłośniono w czasach odwilży Chruszczowa. Nową praktyką prokuratorów stała się ich rehabilitacja. Według ekspertów „Memoriału” konieczna jest zmiana normy dotyczącej rehabilitacji ofiar represji administracyjnych w trybie prac Ministerstwa Spraw Wewnętrznych i przeprowadzenie pełnego przeglądu spraw sądowych. W praktyce ustawa nie reguluje kwestii upamiętnienia ofiar represji, procedury, trybu i podmiotów odpowiedzialnych (z wyjątkiem list osób zrehabilitowanych). Brak także współpracy z władzami krajów sąsiednich – byłych republik ZSRR, bilateralnych umów specjalnych pozwalających na pełną rehabilitację ofiar systemu sowieckiego²⁸.

„Memoriał” w 2011 r. zaprezentował projekt programu upamiętnienia ofiar represji politycznych prezydentowi Dmitrijowi Miedwiediewowi na forum Rady ds. Rozwoju Społeczeństwa Obywatelskiego i Praw Człowieka. Dokument stał się podstawą projektu rządowego programu wypracowywanego przez Ministerstwo Kultury Federacji Rosyjskiej, zakładającego uregulowanie kwestii upamiętniania ofiar, świadczeń socjalnych dla represjonowanych, dostępu do archiwów, polityczno-prawnej oceny zbrodni reżimu komunistycznego, prawnej rehabilitacji ofiar, zmiany nazw geograficznych, edukacji i nauki. Przewidywano wzniesienie pomnika ofiar zbrodni komunistycznych w Moskwie i trzech zespołów memorialnych (muzeów) w Moskwie, w Petersburgu i Kraju Permskim. W miejsce wspomnianego programu, w wyniku prac i dyskusji, wdrożono w 2015 r. *Koncepcję polityki państwowej w sprawie upamiętnienia ofiar represji politycznych* do realizacji w latach 2015–2019, zawierającą wspomniane punkty²⁹.

Krytyka koncepcji dotyczyła braku zapisów prawnych o odpowiedzialności konkretnych instytucji za proces realizacji strategii upamiętniania w praktyce – została bowiem, mimo właściwych konkluzji, zawieszona w biurokracyjnej próżni. Zdaniem Roberta Łatypowa, przewodniczącego „Memoriału” w Permie, koncepcja nie odpowiadała na pryncypialne zapotrzebowanie prawnego zdefiniowania represji jako „serii cynicznych i dobrze zaplanowanych zbrodni państwa sowieckiego przeciwko własnym obywatelom”. Konieczne byłoby także dokonanie „prawnej oceny tych zbrodni, czynów konkretnych ludzi i organów, które je popełniły. [...] W kraju walczącym z terroryzmem

28 E. Žemkova, A. Roginskij, *Mezdu sočuvstviem...*, s. 21–24.

29 Rozporządzeniem z 26 III 2019, Nr 522-r; drugi etap został przedłużony do 2024 r., dostępne w internecie [dostęp: 20 VI 2019]: <http://government.ru/dep_news/36219/>.

i ekstremizmem nie wolno utrwalać pamięci ideologów i wyznawców terroru, wychwalając w ten sposób ich działalność!”³⁰.

Działania władz państwowych i zmiana narracji

Podmiotem realizującym państwową koncepcję upamiętnienia ofiar represji jest zrestrukturalizowane w 2015 r. Muzeum Historii GUŁagu w Moskwie³¹. Jako jednostka państwowa, finansowana ze środków budżetowych, podlega Departamentowi Kultury miasta Moskwy. Instytucja łączy ideę muzeum narracyjnego z projektem wirtualnej przestrzeni upamiętniania i debaty. Będąc jednostką w pełni kontrolowaną przez państwo, zgodnie z zamierzeniem władz stała się centralnym i wiodącym ośrodkiem badawczo-edukacyjnym w zakresie problematyki okresu represji stalinowskich. Jednocześnie Stowarzyszenie „Memorial” otrzymało status tzw. agenta zagranicznego³².

Działania centralnych władz rosyjskich przeczyły deklaracjom o rehabilitacji ofiar represji. Chociaż 30 X 2017 r. odsłonięto pomnik ofiar represji politycznych w Moskwie (tzw. Ścianę Płaczu)³³, to w kraju permskim konsekwentnie od 2014 r. Ministerstwo Kultury Kraju Permskiego przeprowadziło reinterpretację Muzeum Perm-36 mieszczącego się od 1996 r. na terenie byłego obozu WS-386/36³⁴. Władzom rosyjskim nie podobała się niezależność tej instytucji. Jako muzeum prywatne do 2013 r. prowadziło ono działalność edukacyjną na temat stalinowskich masowych represji politycznych w kontekście działania całego systemu GUŁag. Muzeum jednak znacjonalizowano i przekształcono w muzeum historii pracowników GUŁagu pn. „Memorial’nyj muzej-zapovednik

30 Stanowisko „Memorialu” w Permie: R. Latypov, *Permskoe kraevoe otdelenie Meždunarodnogo obśestva „Memorial”*, dostępne w internecie [dostęp: 20 VII 2019]: <<http://www.pmem.ru/4461.html>>.

31 Powołane w 2001 r., zrestrukturyzowane w 2015 r.

32 Na mocy ustawy: Federal’nyj zakon RF „O vnesenii izmenenij v otdel’nye zakonodatel’nye akty Rossijskoj Federacii v časti regulirovanija deatel’nosti nekommerčeskich organizacij, vypolnâuših funkcii inostrannogo agenta” 20 VII 2012 podpisany przez Prezydenta FR.

33 Pomnik powstał dzięki wsparciu Ministerstwa Kultury i największych rosyjskich firm. Monument odsłonił Prezydent Władimir Putin. Autorem projektu jest rzeźbiarz Gieorgij Frangulian.

34 Obóz w tej lokalizacji funkcjonował w latach 1946–1988. Muzeum było prywatne, ale położone na państwowym gruncie. W 2014 r. Ministerstwo Kultury Permskiego Kraju zdecydowało o wymianie kadry zarządzającej jednostką muzealną. Rozpoczął się proces restrukturyzacji muzeum, powstały wystawy poświęcone strażnikom i obsłudze obozu. Do 1 I 2019 działało pod nazwą „Memorial’nyj kompleks političeskich repressij” i jako muzeum państwowe było częścią Związku Muzeów Rosji. Szerzej na stronie muzeum: dostępne w internecie [dostęp: 20 VI 2019]: <<http://perm36.com/about/history/>>.

istorii političeskich repressij «Perm’-36» Gosudarstvennoe bûdżetnoe učreźdenie kul’tury Permskogo kraã”. Od 2015 r. linia narracji została zmieniona³⁵, ekspozycję muzeum ograniczono do historii obozu (nie „archipelagu GUŁag”). Co istotne, skoncentrowano uwagę na życiu pracowników łagru jako tych, którzy stali się obrońcami państwa przed tzw. „piątą kolumną i banderowcami”. Memoriał Perm-36 nie stanowi tu wyjątku. Mimo deklaracji ochrony prawnej muzea jako aktorzy-użytkownicy infrastruktury miejskiej nadal są poddawane administracyjnym naciskom, za którymi stoi często także interes prywatny. W 2018 r. niepaństwowe muzeum w republice Mari El zlokalizowane w dawnej siedzibie NKWD w Joszkar Oła zostało zlikwidowane po ośmiu latach działalności³⁶. Powołane z inicjatywy Stowarzyszenia Ofiar Represji Politycznych³⁷ Muzeum GUŁagu działało z powodzeniem w bezpłatnie użyczonym dziewiętnastowiecznym gmachu Domu Bułygina, przekształconym w 1923 r. w siedzibę służby policyjnej OGPU, a następnie w sztab i więzienie NKWD (zachowane cele i gabinety dodawały wartości historycznej, podobnie jak bliskość tzw. Lasu Miendurskiego i zlokalizowane tam masowe mogiły ofiar reżimu stalinowskiego). Siedziba została w 2018 r. odebrana Muzeum przez władze miejskie pod pretekstem restauracji zabytkowego budynku. Ustalono, że w przyszłości powinien on zostać sprzedany i przeznaczony „na cele społeczne”³⁸.

Edukacja i obywatelskie projekty edukacyjne

W 2018 r. Rosyjskie Centrum Badania Opinii Publiczej WCIOM³⁹ opublikowało dane dotyczące wiedzy Rosjan o represjach politycznych.

35 Konflikt dotyczył także wymiany całej załogi jednostki, dyrektora, a przede wszystkim źródeł finansowania ze strony fundacji Georga Sorosa. Zob. V. Dubina, *Virtual’noe mesto pamãti i real’noe prostranstvo GULAGA v sovremennoj Rossii*, [w:] *Politika affekta. Muzej kak prostranstvo publičnoj istorii*, red. A. Zavadskij, V. Sklez, K. Suverina, Moskwa 2019, s. 321–324.

36 Problemy z finansowaniem dotknęły muzeum „Więzienie śledcze NKWD” w Tomsku.

37 Stowarzyszenie rozwiązano w 2010 r.

38 D. Lûbimov, *Činovniki Marij Ėl otvetili tatarstanskomu obšestvenniku pro sud’bu byvšego muzeã GULAG v Joškar-Ole* [online], 24 XII 2018, Idel.Realii, dostępny w internecie [dostęp: 21 VI 2019]; <<https://www.idelreal.org/a/29673861.html>>; A. Antonov, „Staričok” eše poslužit/Sud’bu Doma kupca Bulygina v Joškar-Ole rešit obšestvennost’, „Marijskaã pravda” [online], 27 VII 2018 [dostęp: 21 VI 2019], dostępny w internecie: <<https://www.marpravda.ru/news/gorod/sudbu-doma-kuptsa-bulygina-v-yoshkar-ole-reshit-obshchestvennost/>>; V. Čehovskaã, *Zdanie Doma Bulygina otrestaviriruiť i peredadut pod social’nye celi*, „Joškar-Ola” [online], 18 VI 2018 [dostęp: 21 VI 2019], dostępny w internecie <<https://gg12.ru/zdanie-doma-bulygina-otrestaviriruyut-i-peredadut-pod-sotsialnye-tseli/>>.

39 Strona główna Всероссийский центр изучения общественного мнения – ВЦИОМ, tr. Vsyerossiiskii tsentr izučeniya obščestvennogo mnenija – WCIOM, <https://wciom.ru/>.

Wykazano, że 47 proc. respondentów w wieku od 18 do 24 lat nigdy o nich nie słyszało⁴⁰. Członek Prezydenckiej Rady ds. Rozwoju Społeczeństwa Obywatelskiego i Praw Człowieka Nikołaj Swanidze zaapelował o wprowadzenie do programów dydaktycznych dla szkół średnich wycieczek tematycznych do miejsc związanych z pamięcią ofiar represji politycznych (m.in. byłych obozów) oraz o opracowanie przez Ministerstwo Edukacji Federacji Rosyjskiej wytycznych dotyczących studiowania represji politycznych w ZSRR⁴¹.

Reakcja władz państwowych na badania centrum WCIOM była połowiczna i deklaratywna. Władimir Putin poparł stanowisko rady i dość ogólnikowo zawiadomił o konieczności nauczania o stalinowskich represjach w szkole. Zbagatelizował jednak te doniesienia, podkreślając ogólnie słabą znajomość historii rosyjskiej w rosyjskim społeczeństwie, porównując problem do niezajomości pierwszego kosmonauty czy lokalizacji głównego memorialnego cmentarza w Petersburgu⁴².

Badania nie dokumentowały zmiany społecznej pamięci. Jeszcze w 2017 r. WCIOM opublikował serię badań o podobnej problematyce. Po pierwsze wykazano, że 65 proc. respondentów uważało, że prześladowania były efektem polityki kierownictwa kraju, a 45 proc. było zdania, że prześladowcami kierowały motywacje osobiste. Po drugie – mimo że 68 proc. Rosjan, którzy słyszeli o represjach, uznawało wyroki sądowe za niesprawiedliwe – to aż 43 proc. było zdania, że bez przeprowadzenia represji niemożliwe byłoby utrzymanie porządku w kraju (jedynie 49 proc. nie zgadzało się z tą opinią). W końcu wysoki odsetek, aż 72 proc. Rosjan świadomych „represji stalinowskich”, uznało, że należy jak najwięcej mówić o ofiarach karnej maszyny z czasów stalinowskich⁴³.

40 *Repressii XX veka: pamät' o blizkih*, 5 X 2018, Nr 3781, Vserossijskij centr izučeniâ obšestvennogo mneniâ WCIOM), dostępny w internecie [dostęp: 12 I 2019]: <<https://wciom.ru/index.php?id=236&uid=9344>>.

41 *Zasedanie Soveta po razvitiû graždanskogo obšestva i pravam čeloveka* [online], 11 XII 2018 [dostęp: 11 XI 2019], dostępny w internecie: <<http://www.kremlin.ru/events/president/news/59374>>.

42 *Putin zaâvil o neobchodimosti izučeniâ stalinskih repressij v škole*, Interfax [online], 11 XII 2018 [dostęp: 14 IV 2019], dostępny w internecie: <<https://www.interfax.ru/russia/641835>>.

43 Zob. też: *Političeskie presledovaniâ 30–40 gg. XX veka: motivy i masštaby*, 2 X 2017, Nr 3481, Vserossijskij centr izučeniâ obšestvennogo mneniâ (WCIOM), dostępny w internecie [dostęp: 5 VII 2019]: <<https://wciom.ru/index.php?id=236&uid=3598>>; *Stalinskie repressii: prestuplenie ili nakazanie?*, 5 VII 2017, Nr 3412, Vserossijskij centr izučeniâ obšestvennogo mneniâ (WCIOM), dostępny w internecie [dostęp: 12 I 2019]: <<https://wciom.ru/index.php?id=236&uid=2195>>.

Zmianę mogą zapewnić projekty edukacyjne i programy nauczania. Rekomendacje dla nauczycieli opracowali w 2015 r. przedstawiciele obrońców praw człowieka z Centrum Obywatelskiej Edukacji i Praw Człowieka z Permu⁴⁴. Andriej Susłow i Maria Czeremnych przedstawili metodologiczne wskazówki przeznaczone dla nauczycieli klas od dziewiątej do jedenastej, pozwalające nauczycielowi na właściwe włączenie problematyki stalinowskich represji w podstawę programową Federalnych Państwowych Standardów Kształcenia (FGOS). Uczniowie powinni posiadać możliwość zdobycia wiedzy o cechach charakterystycznych dla systemu administracji władzy z lat trzydziestych XX w., w tym o dominującej roli przemocy w ideologii i praktycznej działalności bolszewików. Tematami lekcji historii powinny stać się m.in.: organizacja rewolucji październikowej, „czerwony terror” w okresie wojny domowej, ustanowienie jednopartyjnej dyktatury, rozbitcie wewnętrznej opozycji w partii bolszewickiej (jak i poza jej strukturami), arbitralne podejście do systemu prawnego, użycie przemocy w kategorii uniwersalnego narzędzia zarządzania. Zalecano wprowadzenie do nauczania realnych danych statystycznych dotyczących skali represji politycznych i masowych egzekucji z uwzględnieniem okrucieństwa bolszewickich przywódców (Stalina, Lenina i in.) wobec własnego narodu. Zarekomendowano uwypuklenie kryminalnego charakteru sprawowania władzy przez przywódców sowieckich oraz łamanie podstaw prawnych funkcjonowania państwa (rozwiązanie Zgromadzenia Ustawodawczego, bezpośredniego dekretowania wobec organów ustawodawczych i egzekutywy z pogwałceniem prawa sowieckiego i międzynarodowego, organizowanie nielegalnych działań karnych tajnej policji politycznej). Postawiono jednoznaczną tezę o „oszustwie wobec ludu”, jego totalnym charakterze polegającym na wykreowaniu kontrolowanego systemu pozornych instytucji i organów (rad, partyjnych, społecznych) opartych na masowej propagandzie, która budowała wypaczoną, zideologizowaną mapę świata. Rekomendowano włączenie informacji o modelu mobilizacji jako narzędziu rozwiązywania problemów ekonomicznych i społecznych. Niezwykle ważne zdaniem autorów jest podkreślenie jednoosobowego, autorytarnego sposobu sprawowania władzy przez Józefa Stalina i jego decyzyjności we wszystkich sprawach państwowych⁴⁵.

Zalecano uczestnictwo młodzieży w konkursie „Człowiek w historii. Rosja – XX wiek” i w obchodach „Dnia pamięci ofiar politycznych represji”

44 Projekt został sfinansowany ze środków europejskich.

45 Zob. szerzej: A. B. Suslov, M. V. Čeremnych, *Izučenie v škole istorii stalinskih repressij. Metodičeskie rekomendacii*, Perm 2015, s. 1–48.

bądź przeprowadzenie debaty na temat przewycięzania praktyk totalitarnych. Istotnym elementem cyklu dydaktycznego powinna stać się wizyta w Centrum Edukacyjnym „Historii więzienia NKWD nr 2” oraz wycieczki zorganizowane do miejsc pamięci o terrorze⁴⁶. Rekomendacje opublikowano na stronie Ministerstwa Edukacji Kraju Permskiego⁴⁷.

Zarówno fakt rekomendacji pomocy dydaktycznej dla nauczycieli historii ze strony administracji państwowej, jak i sama ich treść wywołały publiczne dyskusje i uruchomiły kroki cywilno-prawne mające na celu uniemożliwienie ich wdrożenia w cykl edukacyjny. GBU DPO „Instytut Rozwoju Edukacji Kraju Permskiego” otrzymał polecenie przeprowadzenia badania określonego podręcznika pod względem zgodności z wymaganiami programu edukacyjnego dla klas 9–11 w ramach zatwierdzonej *Koncepcji nowego kompleksu edukacyjnego i metodycznego na temat historii Rosji* – założenia te przyjęto 30 X 2013 r. na spotkaniu Prezydium Rosyjskiego Towarzystwa Historycznego⁴⁸. Pamiętajmy jednak, że stanowisko regionalnego ministerstwa wyraźnie odwoływało się w uzasadnieniach do wykonywania obowiązku przygotowania działań w ramach obowiązującej koncepcji polityki państwowej w celu utrwalenia pamięci ofiar represji politycznych, a zatwierdzonej przez rząd Federacji Rosyjskiej 15 VIII 2015 r. Dokument przewiduje rozwój programów edukacyjnych przeprowadzonych w celu utrwalenia pamięci ofiar represji politycznych i włączenia tych elementów do podstawy programowej ogólnego kształcenia na poziomie podstawowym i średnim oraz został wypracowany podczas posiedzenia tzw. okrągłego stołu, który odbył się w Permie pod przewodnictwem rzecznika praw obywatelskich Tatiany Margoliny, niedługo zresztą po opublikowaniu wspomnianych rekomendacji metodologicznych.

Debata rozgorzała w wyniku protestów przedstawicieli ruchu „Esencja Czasu” („Суть времени”, *Sut' vremeni*)⁴⁹ i Wiktora Basargina⁵⁰. Uruchomiono

46 Tamże.

47 W 2016 r. rekomendacje usunięto.

48 Russkoe istoričeskoe obščestvo, dostępny w internecie [dostęp: 11 XI 2019]: <<https://historyrussia.org/sobytiya/podvedenie-itogov.html>>. Tekst koncepcji: dostępny w internecie [dostęp: 11 XI 2019]: https://mosmetod.ru/files/metod/srednyaya_starshaya/istor/Koncepcia_final.pdf.

49 Zob. też na stronie Centrum Kurginiana, dostępny w internecie [dostęp: 21 VII 2019]: <<http://www.kurginyan.ru/publ.shtml?cmd=add&cat=4>>.

50 Gubernator kraju permskiego w latach 2012–2017, były szef Federalnej Służby Nadzoru Transportu (Rostransnadzor), a od 10 II 2017 główny inspektor transportu Federacji Rosyjskiej.

państwową procedurę z udziałem ekspertów Roskomnadzoru⁵¹, wdrożono kontrolę prokuratorską w Centrum Edukacji Obywatelskiej i Praw Człowieka i końcowe zalecenie wprowadzenia ograniczenia wiekowego „18 plus”. Uznano, że pomoc dydaktyczna przynosi szkodę moralną, niosąc za sobą informacje, które pobudzają społeczne działania, zaprzeczają wartościom rodzinnym i utrudniają przyswajanie pożądanych norm moralnych i społecznych⁵². Decyzją Roskomnadzoru zalecenia Susłowa i Czeremnych zostały umieszczone na liście materiałów przynoszących szkodę zdrowiu dzieci⁵³.

Podsumowanie

Pamięć o represjach stalinowskich, w tym o ofiarach systemu GUŁag, stała się w Rosji deklaracją postawy politycznej wobec działania władz i sprzeciwu wobec legitymacji istniejącego porządku politycznego. Walka o obiektywną narrację i podwyższenie standardów informacji odzwierciedla potrzebę procesu demokratyzacji, rozszerzenia zakresu debaty publicznej, jak i wypracowania prawnej ochrony ofiar systemu sowieckiej opresji, pozbawionych dotychczas głosu i marginalizowanych. Stanowi przejaw oporu wobec totalizacji systemu przypisującego sobie prawo do kreowania „nowej pamięci” rosyjskiego narodu jako wspólnoty.

W wyniku kompleksowych działań biurokracji i propagandy doszło do odzucenia przez rosyjskie społeczeństwo negatywnych ocen stalinowskiego reżimu. Z powodzeniem został wykreowany mit Józefa Stalina jako pragmatycznego wodza, opierający się na multiplikowaniu tezy o globalnej potędze ZSRR za jego rządów. Mit ten jest wytworem elit politycznych i polityki konfrontacji, a jego siła leży w częstotliwości powielania⁵⁴. Stoi w wyraźnej sprzeczności z tezą o odpowiedzialności Stalina za wykreowanie kompleksowego systemu terroru wobec narodów ZSRR, jego zasięg i masowy charakter. To niepodzielna retoryczna struktura niepodatna na opozycyjne, dyskredytujące argumenty⁵⁵.

51 A. Valiev, „*Èto skrytaâ rehabilitaciâ Stalina*”, Svoboda [online], 25 VII 2017 [dostęp: 21 VI 2019], dostępny w internecie: <<https://www.svoboda.org/a/28637536.html>>.

52 Zob. szerzej: *Zaključenie kompleksnoj èkspertizy èkspertov Roskomnadzora*, dostępny w internecie [dostęp: 21 VI 2019]: <https://static.novayagazeta.ru/storage/content/attachments/24219/Roskomnadzor_expertise.pdf>, s. 1–34.

53 V. Čeliševa, A. Kapyč, *Roskomstalin. Kak učitelâm zapretili rasskazyvat' detâm o represiiâh. Komiks*, „Novaâ gazeta” [online], 29 I 2019 [dostęp: 21 VI 2019], dostępny w internecie: <<https://www.novayagazeta.ru/articles/2019/01/29/79344>>.

54 L. Gudkov, *Derealizaciâ prošlogo: funkcii stalinskogo mifa*, „Pro et Contra” 2012, s. 108–110.

55 Tamże.

Ofiary GUŁagu w państwowej narracji pozbawiono zarówno cech indywidualnych, jak i autonomii w zakresie dyskursów lokalnych. Śmierć świadków gułagów – tych, którzy reprezentowali pamięć komunikatywną – pozbawiła społeczeństwo rosyjskie możliwości weryfikowania zdarzeń. Odejście od procesu prywatyzacji historii, czyli widzenia doświadczeń represji z perspektywy pamięci rodzinnej, bliskiej, o charakterze biograficznym, skutkuje zapomnieniem i realnym brakiem wiedzy historycznej szczególnie wśród przedstawicieli młodego pokolenia. Przekaz rodzinny zaciera się i zniekształca, nie spełniając fundamentalnej funkcji kreowania, głęboko zakorzenionej w lokalnej tożsamości jednostki. Odpowiedzią na postępujący zanik pokoleniowej pamięci komunikatywnej powinny stać się praktyki kreowania zinstytucjonalizowanej pamięci kulturowej, oparte na wielostronnej współpracy historyków, archiwistów, przedstawicieli muzealnictwa i szkolnictwa.

Wobec silnego nacisku ze strony sił państwowych, skierowanego na wykreowanie jednolitego przekazu opartego na tezie o rozmytej odpowiedzialności zbiorowej za stworzenie GUŁagu, statystyczny obywatel w Rosji staje się jednak bezbronny. Wysoką skuteczność w zakresie polityki historycznej zapewnia centralizacja i konsolidacja środków finansowych głównie wokół projektów Muzeum Historii GUŁagu w Moskwie. Wydaje się, że jedynie aktywizacja oddolnych sił społecznych w Rosji przyniesie w przyszłości pozytywne skutki w zakresie zachowania i popularyzowania obiektywnych faktów o masowych represjach w ZSRR oraz dotyczących utrwalenia symbolu ich ofiar w pamięci kulturowej narodu rosyjskiego. W tym celu należałoby zintensyfikować działania związane z włączeniem problematyki GUŁagu do powszechnych programów edukacyjnych na wszystkich poziomach nauczania, rozszerzenia oferty edukacji pozaformalnej i podnoszenia kwalifikacji nauczycieli. W obecnych warunkach politycznych w Rosji powyższe postulaty nie zostaną spełnione.

Pamiętajmy, że dla upamiętniania ofiar GUŁagu kluczowa jest działalność instytucjonalna, wystawiennicza oraz indywidualne upamiętnienia. Formy przekazu informacji na temat systemu represji stają się coraz bardziej rozproszone, multimedialne i innowacyjne. Projekty realizowane przez organizacje trzeciego sektora – zarówno te przeprowadzane w publicznej przestrzeni rosyjskich miast, jak i te w postaci projektów cyfrowych w Runecie – miały się stać skutecznym narzędziem hamującym postępujący proces społecznego zapomnienia. Tak się jednak nie stało. W Rosji nadal „nie urwały się

[one] ze smyczy działań politycznych i zideologizowanych⁵⁶, a kontrola państwa nad ich treścią istotnie ogranicza źródłowy przekaz. Mimo że dziś prywatna sfera pamięci przenika się z publiczną i następuje proces koncentracji na indywidualnej jednostkowej historii biograficznej z jednoczesnym jej upublicznieniem (przywraca się imiona ofiarom), to skala wyparcia wiedzy o GULagu – w tym przeświadczenie o ich nieuchronności w dziejach, jak i moralnym uzasadnieniu w imię dobra wspólnego – jest ogromna.

Bibliografia

- Antonov A., „Staričok” eše poslužit/Sud’bu Doma kupca Bulygina v Joškar-Ole rešit obšestvennost’, „Marijskaâ pravda” [online], 27 VII 2018 [dostęp: 21 VI 2019], dostępny w internecie: <<https://www.marpravda.ru/news/gorod/sudbu-doma-kuptsa-bulygina-v-yoshkar-ole-reshit-obshchestvennost/>>.
- Assmann A., *To remember or to forget: Which way out of a shared history of violence?*, [w:] *Memory and political change*, ed. A. Assmann, L. Shortt, Londyn 2012.
- Âkovlev A.N., *Sumerki*, Moskwa 2005.
- Bugaj N.F., *Reabilitaciâ repressirovannyh graždan Rossii: (XX – načalo XXI veka)*, Moskwa 2006.
- Bugaj N.F., *Territorial’naâ reabilitaciâ – sostavnaâ čast’ reabilitacii narodov Rossii: voprosy teorii i praktiki*, [w:] *Ključevye problemy istorii rossijskich nemcev: Materialy X meždunarodnoj konferencii. 18–21 XI 2003 Moskva*, Moskwa 2004.
- Burszta W.J., *Upamiętnianie jako forma praktyki kulturowej*, [w:] *Znaki (nie)pamięci. Teoria i praktyka upamiętniania w Polsce*, red. M. Fabiszak, A.W. Brzezińska, M. Owsiański, Kraków 2016.
- Connerton P., *Seven types of forgetting*, [w:] „Memory Studies” 2008, No. 1 (1).
- Čehovskaâ V., *Zdanie Doma Bulygina orestavriruût i peredadut pod social’nye celi*, „Joškar-Ola”, 18 VI 2018, dostępny w internecie [dostęp: 21 VI 2019]: <<https://gg12.ru/zdanie-doma-bulygina-otrestavriruyut-i-peredadut-pod-sotsialnye-tseli/>>.
- Čeliševa V., Kapyč A., *Roskomstalin. Kak učitelâm zapretili rasskazyvat’ detâm o repressiâh. Komiks*, „Novaâ gazeta” [online], 29 I 2019 [dostęp: 21 VI 2019], dostępny w internecie: <<https://www.novayagazeta.ru/articles/2019/01/29/79344>>.
- Dâtlenko P.I., *Reabilitaciâ žertv stalinskih repressij v Rossijskoj Federacii: predvaritel’nye itogi, ètapy, dostiženâ i problemy*, [w:] „Vestnik Volžskogo universiteta im. V.N.Tatiševa” 2011, nr 8.
- Domańska E., *Historia ratownicza*, [w:] „Teksty Drugie” 2014, nr 5.
- Dubina V., *Virtual’noe mesto pamâti i real’noe prostranstvo GULaga v sovremennoj Rossii*, [w:] *Politika affekta. Muzej kak prostranstvo publicznoj istorii*, red. A. Zavadskij, V. Sklez, K. Suverina, Moskwa 2019.

56 W.J. Burszta, *Upamiętnianie jako forma praktyki kulturowej*, [w:] *Znaki (nie)pamięci. Teoria i praktyka upamiętniania w Polsce*, red. M. Fabiszak, A.W. Brzezińska, M. Owsiański, Kraków 2016, s. 17.

- Gudkov L., *Bol'shoj terror i repressii*, Levada [online], 7 IX 2017 [dostęp: 20 III 2019], dostępny w internecie: <https://www.levada.ru/2017/09/07/16561/>.
- Gudkov L., *Derealizaciâ prošlogo: funkcii stalinskogo mifa*, „Pro et Contra” 2012.
- Gudkov L., *Graždanskoe prosveshënie. Negativnaâ mobilizaciâ i problema morali* [online], 4 X 2015, dostępny w internecie [dostęp: 10 XI 2019]: <<https://7x7-journal.ru/articles/2015/10/04/grazhdanskoe-prosveshenie-lev-gudkov-negativnaya-mobilizaciya-i-problema-morali>>.
- Gudkov L., *Putinskij recidiv totalitarizma*, dostępny w internecie [dostęp: 1 XI 2019]: <https://carnegieendowment.org/files/ProEtContra_63_129-147.pdf>.
- Koncepciâ gosudarstvennoj politiki po uvekovečeniû pamâti žertv političeskich repressij*, 15 I 2015, Nr 1561-r, Sovet pri Prezidente Rossijskoj Federacii po razvitiû graždansko-go obšestva i pravam čeloveka, dostępne w internecie [dostęp: 20 VI 2019]: <<http://www.president-sovet.ru/documents/read/393/>>.
- Konkvest D.R., *Žatva skorbi. Sovetskaâ kollektivizaciâ i terror golodom*, Londyn 1988.
- Kropačëv S.A., *Masštaby demografičeskich poter' SSSR. Načalo 1930-h – seredina 1940-h godov*, [w:] *Problemy otečestvennoj istorii i istoriografii*, Krasnodar 2010.
- Kropačëv S.A., *Meždunarodnaâ naučnaâ konferenciâ v Pariže o stalinskom „bol'shom terro-re”*, [w:] „Rossijskaâ istoriâ” 2009, nr 1.
- Latypov R., *Permskoe kraevoe otdelenie Meždunarodnogo obšestva „Memorial”*, dostępne w internecie [dostęp: 20 VII 2019]: <<http://www.pmem.ru/4461.html>>.
- Lûbimov D., *Činovniki Marij Ėl otvetili tatarstanskomu obšestvenniku pro sud'bu byvszego muzeâ GULAG v Joškar-Ole*, Idel.Realii [online], 24 XII 2018, [dostęp: 21 VI 2019], dostępny w internecie: <<https://www.idelreal.org/a/29673861.html>>.
- Maksudov S., *Poteri naseleniâ SSSR v gody kollektivizacii*, posleslovie I.G. Dâd'kina, [w:] *Zven'â. Istoričeskij al'manah*, Moskwa–Petersburg 1991, wyd. 1.
- Petrov A.G., *Reabilitaciâ žertv političeskich repressij: istoriko-pravovoj analiz*, Nižny Nowogród 2007.
- Političeskije presledovaniâ 30–40 gg. XX veka: motivy i masštaby*, 2 X 2017, Nr 3481, Vserossijskij centr izučeniâ obšestvennogo mneniâ (WCIOM), dostępny w internecie [dostęp: 5 VII 2019]: <<https://wciom.ru/index.php?id=236&uid=3598>>.
- Pomeranc G.S., *Gosudarstvennaâ tajna pensionerki*, „Novyj mir” 2002, nr 5.
- Putin zaâvil o neobchodimosti izučeniâ stalinskich repressij v škole*, Interfax [online], 11 XII 2018, [dostęp: 14 IV 2019], dostępny w internecie: <<https://www.interfax.ru/russia/641835>>.
- Reabilitaciâ i pamât'. Otnošenje k žertvam sovetskich političeskich repressij v stranah byvszego SSSR*, red. A. Roginskij, A. Daniël', L. Eremina, E. Žemkova, T. Kasatkina, N. Ohotin, Â. Račinskij, Moskwa 2016.
- Repressii XX veka: pamât' o blizkich*, 5 X 2018, Nr 3781, Vserossijskij centr izučeniâ obšestvennogo mneniâ (WCIOM), dostępny w internecie [dostęp: 12 I 2019]: <<https://wciom.ru/index.php?id=236&uid=9344>>.
- Stalinskie repressii: prestuplenie ili nakazanie?*, 5 VII 2017, Nr 3412, Vserossijskij centr izučeniâ obšestvennogo mneniâ (WCIOM), dostępny w internecie [dostęp: 12 I 2019]: <<https://wciom.ru/index.php?id=236&uid=2195>>.
- Stryjek T., *Ukraina przed końcem Historii. Szkice o polityce państw wobec pamięci*, Warszawa 2014.
- Suslov A.B., Čeremnyh M.V., *Izučenie v škole istorii stalinskich repressij. Metodičeskije rekomendacii*, Perm 2015.
- Tomczak M., *Złoto i dzieci. Polski horror ratowniczy*, [w:] *Historie i narracje. Od historii lokalnej do opowieści postantropocentrycznej*, red. R. Makarska, Kraków 2019.

Magdalena Lachowicz

Valiev A., „*Èto skrytaâ rehabilitaciâ Stalina*”, Svoboda [online], 25 VII 2017 [dostęp: 21 VI 2019], dostępny w internecie: <<https://www.svoboda.org/a/28637536.html>>.

Vektory vzaimodejstviâ graždanskogo obšestva i sovremennogo gosudarstva, red. K. E. Sigalov, Ŭ. M. Sarančuk, P. S. Selezněv, Moskwa 2018.

Zaključenie kompleksnoj èkspertizy èkspertov Roskomnadzora, dostępny w internecie [dostęp: 21 VI 2019]: <https://static.novayagazeta.ru/storage/content/attachments/24219/Roskomnadzor_expertise.pdf>.

Zasedanie Soveta po razvitiû graždanskogo obšestva i pravam čeloveka [online], 11 XII 2018 [dostęp: 11 XI 2019], dostępny w internecie: <<http://www.kremlin.ru/events/president/news/59374>>.

Zemskov V. N., *Zaključennye, specposelency, ssyl' nopolency, ssyl' nye i vyslannye (Statistiko-geografičeskij aspekt)*, [w:] „Istoriâ SSSR” 1991, nr 5.

Žemkova E., *Masštaby sovetskogo političeskogo terrora*, Moskwa 2016.

Žemkova E., Roginskij A., *Meždu sočuvstviem i ravnodušiem – rehabilitaciâ žertv sovetskich repressij*, Moskwa 2016.